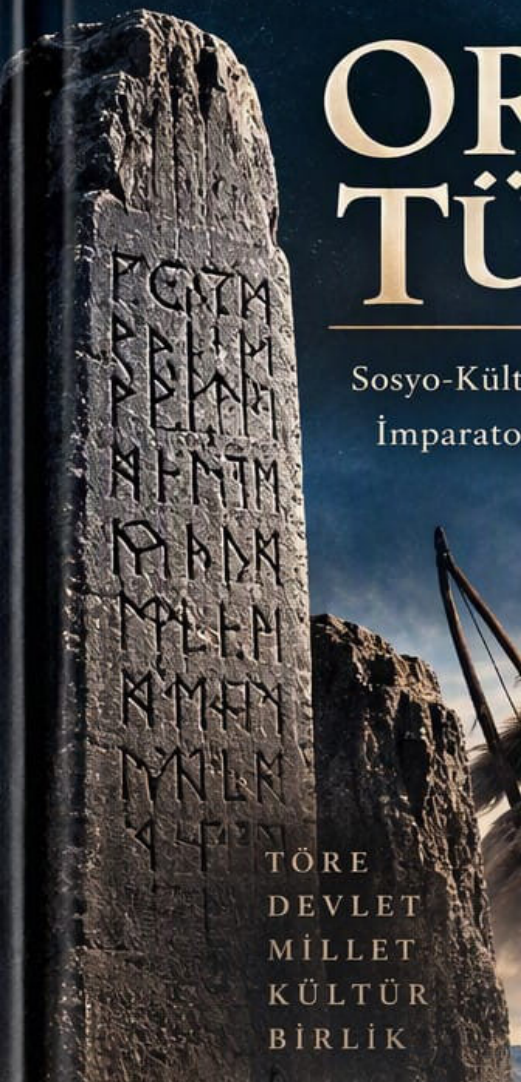
İLK ÇAĞ

ORTA ASYA TÜRK TARİHİ

"Bozkırın hafızası, insanlığın ortak mirasıdır."

Sosyo-Kültürel Yapı | Töre Hukuku | Epik Anlatılar
İmparatorluk Tesis Süreçleri | Büyük Göç Dalgaları

TÜRK VARSA TARİH VARDIR.

TÖRE
DEVLET
MİLLET
KÜLTÜR
BİRLİK

Vahit Sunar

BOZKIRDAN DÜNYAYA

GEÇMİŞİ ANLAMAK, GELECEĞİ AYDINLATIR.

İlk Çağ Orta Asya Türk Tarihinde Sosyo-Kültürel Yapı, Töre Hukuku, Epik Anlatılar, İmparatorluk Tesis Süreçleri ve Büyük Göç Dalgaları

Bu araştırmada İlk Çağ boyunca Orta Asya (İç Asya) bozkır ekosisteminde varlık gösteren Türk boylarının yaşam biçimleri, hukuki metin niteliğindeki töre düzeni, kolektif hafızayı şekillendiren destanları, konfedere siyasi örgütsel modelle kurdukları imparatorluk sistemleri ve Avrasya coğrafyasına yayılan göç hareketleri analitik bir perspektifle incelenmektedir.

Çalışmada Türklerin atlı-göçebe (konar-göçer) bozkır kültürünü coğrafi zorunluluklar ve stratejik adaptasyon süreçleriyle nasıl biçimlendirdikleri; törenin kamu hukuku, töre hiyerarşisi ve ceza mekanizmalarındaki yeri akademik literatür ışığında değerlendirilmektedir.

Hunlar, Göktürkler, Uygurlar ve Avrasya coğrafyasına yayılan diğer Türk boylarının kurduğu siyasi teşekküller, boylar federasyonu (Bodun) mantığı, kut anlayışı ve il-ölen ilişkisi bağlamında ele alınmaktadır.

Ayrıca MÖ 2. binyıldan MS 1. binyıla kadar uzanan süreçte göçlerin sebepleri, kronolojisi, güzergahları ve liderleri tarihsel kaynaklar üzerinden temellendirilmektedir.

1. Giriş ve Coğrafi-Ekolojik Çerçeve

Orta Asya (İç Asya), doğuda Khingan Dağları, batıda Hazar Denizi ve Ural Dağları, güneyde Hindukuş ve Karanlık (Karakurum) Dağları, kuzeyde ise Sibirya taygaları ile çevrili geniş bir Avrasya kara kütlesidir.

Bu coğrafyanın sert karasal iklimi, kuraklık riski ve geniş otlak alanları, bölgede ikamet eden toplulukların iktisadi ve sosyal yaşam biçimini doğrudan belirlemiştir.

Tarihsel ve arkeolojik veriler (Kafesoğlu, 2014; Golden, 2017), Türklerin ana yurdunun Altay-Tanrı Dağları bölgesi ile Baykal Gölünün güneyi ve Doğu Türkistan alanlarını kapsadığını göstermektedir. Bozkır ekosistemi, yerleşik zirai üretime kıyasla hareketliliği ve hayvancılığı zorunlu kılmıştır. Bu coğrafi zorunluluk, Türk boylarının “atlı-göçebe” veya “konar-göçer” olarak tanımlanan özgün bozkır uygarlığını geliştirmelerini sağlamıştır.

2. Sosyo-Kültürel Yaşam Biçimi ve İktisadi Yapı

2.1. Konar-Göçer Yaşam ve Yaylak-Kışlak Hayatı

Türk sosyo-ekonomik yapısı, sürülerin (özellikle at ve koyun) mevsimsel otlatma ihtiyaçlarına göre şekillenen yaylak-kışlak döngüsüne dayanır. Bu yaşam biçimi, rastgele veya vasıtasız bir göçebelik değil; belirli sınırları ve tasarruf hakları tanımlanmış stratejik bir hare-

ketliliktir (Esin, 2003).

Kışlak (Kışlık Yerleşim): Vadi tabanlarında, rüzgar almayan kuytu alanlarda kurulan ve kış aylarının geçirildiği barınaklardır.

Yaylak (Yazlık Yerleşim): Yüksek otlaklarda, su kaynaklarına yakın bölgelerde yaz aylarında sürülerin beslenmesi amacıyla kurulan geçici yerleşimlerdir.

Barınma aracı olarak, keçe kaplı, ahşap iskeletli ve kolayca sökülüp taşınabilen keçeden yapılmış kubbeli çadırlar (yurt veya otağ) kullanılmıştır. Otağ, toplumsal statünün ve ailevi düzenin görsel sembolüdür.

2.2. Toplumsal Hiyerarşi ve Akrabalık Yapısı

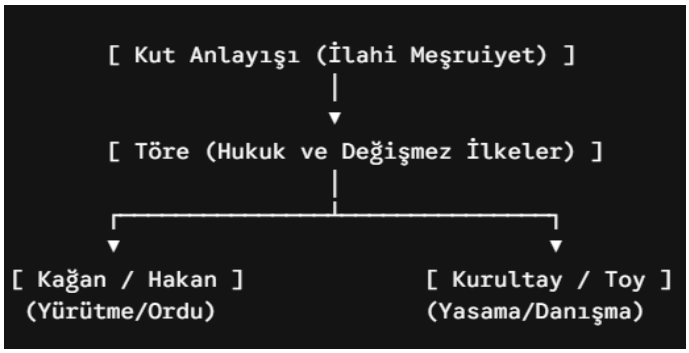
Bozkır toplumunda sınıfsal ve aristokratik bir kölelik düzeni gelişmemiştir. Mülkiyet, sürülerin bireysel, otlakların ise ortak kullanımı üzerine kurgulanmıştır. Toplumsal piramit alt birimlerden üste doğru şu şekilde sıralanır:
- Oğuş (Aile): Çekirdek aile yapısı. Urug (Aileler Birliği / Soy): Akraba ailelerin oluşturduğu topluluk.
- Boy (Kabile / Kabileler Birliği): Bir bey yönetiminde toplanan uruglar bütünü.
- Bodun (Boylar Federasyonu): Siyasi ve askeri entegrasyona ulaşmış boylar topluluğu.
- İl / El (Devlet): Hakan veya Kağan önderliğinde birleşmiş en yüksek siyasi örgütlenme.

Toplumsal Birim	Lider / Temsilci	İşlevi ve Niteliği
Oğuş	Aile Reisi	Temel toplumsal ve iktisadi birim
Urug	Soy Büyüğü	Akrabalık bağlarının korunması ve dayanışma
Boy	Boy Beyi	Otlakların paylaşımı, ortak savunma ve iç düzen
Bodun	Yabgu / Han	Askeri federasyon, boylar arası konfederasyon
İl (El)	Kağan / Hakan	Egemenlik, bağımsızlık ve töre yürütücülüğü

3. Töre Hukuku ve Siyasi Örgütlenme

3.1. Törenin Metodolojisi ve Maddi Unsurları
Türk devlet yapısının ve toplumsal düzeninin temel taşı Töredir. Töre; yazılı olmayan, ancak geleneğe, kurultay kararlarına ve kağanın yasama gücüne dayanan bağlayıcı hukuk kuralları bütünüdür (Ögel, 2001). Töre değişebilir kurallardan oluşmakla birlikte, değişmez dört temel ilkeye sahiptir:
- Könilik: Adalet.
- Uzluk: İyilik, faydalılık.
- Tüzlük: Eşitlik.
- Kişilik: İnsanilik ve evrensellik.

Töre ihlalleri sert cezalarla karşılanmıştır. Vatana ihanet, ordudan kaçma, cana kıyma ve hırsızlık gibi ağır suçlar idamla cezalandırılırken; hafif suçlara verilen cezalar göçebe yaşamın gereği olarak kısa süreli hapis veya tazminat usulüyle çözülmüştür.

3.2. Siyasi Meşruiyet: Kut Anlayışı ve İkili Teşkilat
Türk imparatorluklarında siyasi meşruiyetin kaynağı Kut anlayışıdır. Tengri (Gök Tanrı) tarafından kağana veya hülagü sülalesine yönetme yetkisinin verildiğine inanılır. Kut anlayışı beraberinde veraset krizlerini ve kanın kutsallığı nedeniyle hanedan üyelerinin boğularak öldürülmesi geleneğini getirmiştir.

Devlet teşkilatlanmasında ise İkili Teşkilat sistemi uygulanmıştır:

Doğuda: Asıl kağan bulunur ve devletin merkezini yönetir (Güneşin doğduğu yön kutsaldır).

Batıda: Kağanın kardeşi veya hanedan üyesi Yabgu unvanıyla iç işlerinde serbest, dış işlerinde merkeze bağlı olarak hüküm sürer.

4. Mitoloji, İnanç ve Epik Anlatılar (Destanlar)

4.1. Dini ve İnanış SistemiİIk Çağ ve Erken Orta Çağ

Türk dünyasında inanç sisteminin merkezinde Gök Tanrı (Tengri) dini yer alır. Tengri, evrenin yaratıcısı ve tek hakimidir. Bunun yanı sıra doğa ruhlarına (Yer-Sub) saygı gösterilmiş, atalar kültü ile ölmüş büyüklerin ruhları anılmıştır. Ölüm sonrası yaşama inanıldığı için mezarlara (Kurgan) ölen kişinin eşyaları koyulmuş ve cenaze törenlerinde (Yuğ) kurbanlar kesilerek ağıtlar (Sagu) yakılmıştır.

4.2. Destanlar ve Kolektif HafızaDestanlar, Türk toplumunun tarihsel tecrübelerini, savaşlarını, göçlerini ve kutsal mekan kavramlarını nesilden nesile aktaran en önemli szlü edebiyat ve hafıza ürünleridir (Roux, 2006). Oğuz Kağan Destanı: Hun Hükümdarı Mete Han'ın hayatını, cihan hakimiyeti mefküresini ve boyların oluşumunu sembolik bir dille aktarır.Ergenekon Destanı: Göktürklerin bir dağ arasında sıkışıp demir dağı eriterek yeniden özgürlüklerine kavuşmalarını ve siyasi güç haline gelmelerini simgeler.Türeyiş ve Göç Destanları: Uygurların ilahi bir ışıktan türediklerini ve kutsal Kutlu Dağ'ın Çinlilere verilmesi sonucu yaşanan kıtlık ve göç felaketini işler.

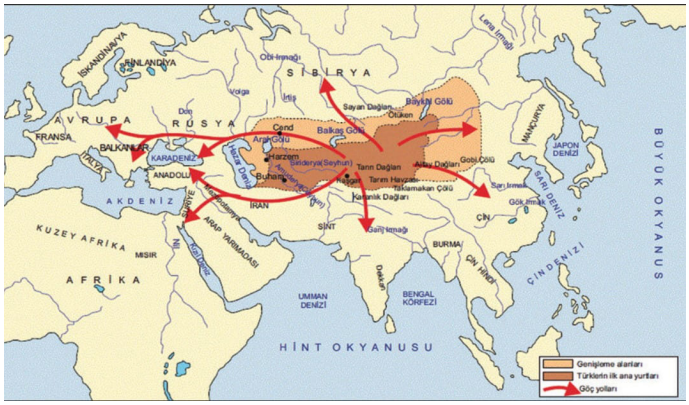
5. Bozkır İmparatorluklarının Kuruluşu ve Siyasi Dinamikleri

5.1. Büyük Hun İmparatorluğu (MÖ 220 - MS 216)

Tarihte bilinen ilk teşkilatlı Türk devleti Hunlardır. Teoman tarafından temelleri atılan devlet, MÖ 209 yılında tahta çıkan Mete Han döneminde imparatorluk boyutuna ulaşmıştır. Mete Han, bozkır askerlik tarihini kökten değiştiren Onlu Sistemi geliştirmiş ve orduyu 10, 100, 1000 ve 10000 kişilik birimlere bölmüştür. Çin kaynaklarında Xiongnu olarak adlandırılan Hunlar, İpek Yolu kontrolü için Çin ile uzun mücadelelere girişmiş ve Çin'i vergiye bağlamıştır.

5.2. Göktürk Kağanlığı (552 - 744)

Bumin Kağan ve kardeşi İstemi Yabgu tarafından Avar hakimiyetine son verilerek Ötüken merkezli kurulan Göktürk Kağanlığı, Türk adını resmi devlet ismi olarak kullanan ilk siyasi teşekküldür.

Göktürkler, Çin, Sasani ve Bizans imparatorlukları ile diplomatik ve askeri ilişkiler kurarak İpek Yolu ticaretini küresel düzeyde yönetmiştir. Kutluk (II. Göktürk) döneminde dikilen Orhun Abideleri (Bilge Kağan, Kültiğin ve Tonyukuk kitabeleri), Türk devlet anlayışını ve töre ilkelerini gösteren ilk yazılı Türkçe belgelerdir.

5.3. Uygur Kağanlığı (744 - 840)

Kutluk Bilge Kül Kağan tarafından kurulan Uygurlar, Bögü Kağan döneminde Maniheizm dinini kabul ederek konargöçer yaşam tarzından yerleşik hayata geçen ilk Türk devletidir. Bu din değişimi; mimari, matbaa, kütüphanecilik ve tarımsal faaliyetlerin gelişmesini sağlarken Türk askeri karakterinde de dönüşümlere sebep olmuştur.

6. Büyük Göç Dalgaları: Nedenleri, Kronolojisi ve Güzergahları

6.1. Göçlerin Nedenleri

İlk Çağ ve sonrasında gerçekleşen kitlesel Türk göçleri, birbiriyle etkileşimli iklimsel, iktisadi, sosyal ve siyasi faktörlerin bileşimidir (Togan, 1981):

İklimsel Değişiklikler ve Kıtlık: Kuraklaşma, otlakların kuruması ve şiddetli kışlar yüzünden hayvan hastalıklarının (şap, kıran) artması.

Nüfus Artışı ve Otlak Yetersizliği: Sınırlı mera alanlarının artan nüfus ve sürüleri besleyememesi.

Dış Baskılar: Çin, Moğol ve Tunguz kabilelerinin baskıları ve askeri sıkıştırmaları.

Boylar Arası Mücadeleler: Siyasi üstünlük yarışında yenilen boyların bağımsızlıklarını korumak amacıyla ana yurtlarını terk etmeleri ("Bağımsızlık mefküresi").

6.2. Göç Dalgaları, Güzergahlar ve Liderler

Türk göçleri MÖ 2. binyıldan başlayarak MS

4. ve 5. yüzyıllardaki Kavimler Göçü'ne kadar farklı dönemlerde ve kollarda gerçekleşmiştir.

1. Batı Kolu Göçleri (Kuzey ve Güney Güzergahı)
Güzergah: Hazar Denizi'nin kuzeyi ve güneyi üzerinden Ural Dağları, İdil-Don havzası, Karadeniz'in kuzeyi ve Balkanlar.

Aktörler ve Liderler: MÖ 1. yüzyılda Çiçi Kağan'ın batıya çekilmesi; MS 4. yüzyılda Balamir önderliğindeki Hun boylarının Volga nehri geçerek Avrupa'ya ilerlemesi. Orhun Abideleri'nde Devlet, Töre ve Kağanlık Anlayışı: Akademik Bir Metin Analizi

Öz
Göktürk Kağanlığı döneminde dikilen ve Türk edebiyatı ile tarihinin ilk yazılı belgeleri olan Orhun Abideleri (Kültiğin, Bilge Kağan ve Tonyukuk kitabeleri), erken dönem Türk devlet felsefesini, egemenlik teorilerini ve sosyo-politik normları anlamak için temel kaynaklardır. Bu çalışmada, yazıtların metin içi orijinal ifadeleri ve akademik literatürdeki yansımaları üzerinden "İl" (Devlet) kavramı, Töre hukuku ve Kağanlık (Hakanlık) meşruiyeti analitik bir düzlemde incelenmektedir. Yazıtlarda devletin varlığı millete, milletin varlığı ise kağanın adaletine ve erdemine bağlanmıştır.

1. Giriş ve Orhun Yazıtlarının Siyasi-Kültürel Önemi
VIII. yüzyılın başlarında II. Göktürk Kağanlığı döneminde dikilen Orhun Yazıtları, sadece anıtsal birer mezar taşı veya hatırat metni değil; aynı zamanda Türk kağanlarının halkına hesap verdiği, devletin kuruluş ve çöküş dinamiklerini gelecek nesillere aktardığı siyasi birer manifestodur (Ergin, 2013). Bilge Kağan ve Tonyukuk abidelerinde, Çin esaretinden kurtuluşun ardından "bodun"un (milletin) yeniden nasıl "il" (devlet) haline getirildiği çarpıcı bir dille anlatılmaktadır.

2. "İl" (Devlet) Anlayışı ve Millet-Devlet Bütünleşmesi
Orhun Abideleri'nde devlet kelimesi "İl" (El) olarak ifade edilir. Türk düşünce sisteminde devlet, sadece topraktan ibaret bir coğrafi parça değil, hukuki, askeri ve kültürel bir organizasyondur. Yazıtlarda devletin kuruluşu ve milletin varlığı şu ünlü ifadeyle vurgulanır:

"Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk bodun, ilini törünü kim alabiler idi?" (Ergin, 2013).

Bu metin, devletin varlığının kozmik bir düzene dayandığını ve bağımsızlığın (serbestlik) Türk milleti için vazgeçilmez bir ulusal karakter olduğunu gösterir. Yazıtlarda devletin yok olması ile milletin köleleşmesi eşdeğer tutulmuştur:

"Türk bodun, adın yok olmasın diyerek, Türk bodun tok olsun diyerek... Tanrı lütfettiği için, kendim kağan oturdum."

Ayrıca Bilge Kağan Abidesi'nde devletin tehlikeye düşmesi şu sosyolojik tespitle açıklanır:

Beylerin ve boyların milleti kontrol edememesi,

Çin'in hileli hediyelerine ve ipeğine aldanılması,

Törenin zayıflaması.

3. Töre Hukuku ve Toplumsal Düzenin Temelleri
Yazıtlarda Töre, devletin ve milletin yaşamasını sağlayan en temel soyut bağ olarak tanımlanır. Töreye bağlılık, siyasi istikrarın ve toplumsal refahın garantisidir. Tonyukuk ve Bilge Kağan yazıtlarında töre dışına çıkmanın bedeli ağır felaketler olarak gösterilir.

Törenin korunması ve yaşatılması hususunda kağanların en temel sorumluluğu, halkını açlıktan kurtarmak ve adil bir hukuk düzeni kurmaktır. Bilge Kağan şöyle der:

"Tanrı buyurduğu için, öz kutum var olduğu için kağan oturdum. Kağan oturup, fakir bodun hep zengin kıldım, aç bodun hep tok kıldım. Az bodun çok kıldım."

Bu ifade, Türk kağanlık anlayışında sosyal devlet sorumluluğunun ve ekonomik refahın törenin temel amaçlarından biri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

4. Kağanlık (Hakanlık) Anlayışı ve Liderlik So-

rumluluğu
Orhun Yazıtları'nda kağanlık, sadece iktidar ve zenginlik aracı değil, ağır bir fedakarlık ve ilahi bir sorumluluktur (Kut anlayışı). Bilge Kağan kitabelerinde halkına hitap ederken gece uyumadığını, gündüz oturmadığını şu sözlerle dile getirir:

"Türk bodun için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kültiğin ile, iki şad ile kazanabildiğimce kazandım... Ölecek bodunumu tiriltirdim (dirilttim), besledim."

Sonuç: Kavimler Göçü'nün başlaması, Roma İmparatorluğu'nun bölünmesi ve Avrupa Hun Devleti'nin kurulması.

2. Güney ve Güneybatı Göçleri
Güzergah: Maveraünnehir, Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan.

Aktörler ve Liderler: Ak Hunlar (Eftalitler) ve Kidaritler. Aksuvar önderliğinde Afganistan ve Kuzey Hindistan coğrafyasında hakimiyet tesis edilmiştir.

Sonuç: Gupta İmparatorluğu'nun zayıflatılması ve Orta Asya-Hindistan ticaret koridorunun denetimi.

3. Doğu ve Kuzey Göçleri
Güzergah: Huang-ho (Sarı Irmak) havzası, Çin içleri ve kuzeydeki Sibirya düzlükleri.

Aktörler: Çin hakimiyetini veya kültürel asimilasyonu reddeden ya da Çin içlerine yerleşerek Çiçi Kağan'dan sonra bölgeye yayılan Hun ve Tabgaç (Toba) boyları.

Sonuç: Çin'de Kuzey Wei gibi Türk-Çin hanedanlıklarının kurulması ve Sibirya sahasındaki Yakut/Saha topluluklarının temellerinin atılması.

İlk Çağ Orta Asya Türk dünyası, zorlu coğrafi koşullara uyum sağlayan atlı-göçebe yaşam tarzı, esnek fakat disiplinli ordu yapısı ve değişmez adalet ilkelerine dayanan töre hukuku ile özgün bir uygarlık modeli ortaya koymuştur. Kut anlayışının sağladığı ilahi meşruiyet ve boylar federasyonuna dayanan idari esneklik, Türklerin kısa sürede geniş coğrafyalarda imparatorluklar kurmalarını sağlamıştır.

İklimsel krizler, nüfus baskısı ve bağımsızlık arzusu doğrultusunda gerçekleşen göç dalgaları, yalnızca Türk boylarının coğrafi dağılımını değiştirmekle kalmamış; Asya, Avrupa ve Ön Asya tarihindeki siyasi, etnik ve kültürel dengeleri de yeniden şekillendirmiştir.

Tablo: Orhun Yazıtları'na Göre İdeal Kağan Nitelikleri

Özellik	Açıklama ve Yazıt Referansı
Fedakarlık	Gece uyumamak, gündüz oturmamak; milletin bekası için çalışmak.
Sosyal Adalet	Aç milleti doyurmak, çıplak milleti giydirmek ("Aç bodun tok kıldım").
Hakikatçılık	Halkını aldatmamak, yapılan hatalardan ders çıkarmak (Bilge Kağan'ın pişmanlık demeçleri).
Milli Bilinç	Çin kültürüne (tatlı söz ve ipekli kumaşlara) karşı uyanık olmak, benliği korumak.

Orhun Abideleri; Türk devlet geleneğinin, töre bilincinin ve kağanlık sorumluluğunun en somut yazılı kanıtıdır. Yazıtlardaki metinler incelendiğinde, Türklerin devleti milletsiz, milleti de devletsiz ve töresiz düşünmediği görülür. Kağanın meşruiyeti halkın refahına ve törenin korunmasına bağlanmış; bağımsızlık ise ulusal kimliğin en temel ekseni olarak kabul edilmiştir.

Tonyukuk Yazıtı'nda Askeri Stratejiler, İstihbarat Faaliyetleri ve Diplomatik Taktikler:

Göktürk Kağanlığı'nın kurucularından ve başveziri, komutanı Bilge Tonyukuk tarafından diktirilen Tonyukuk Yazıtı, erken dönem Türk bozkır askeri diplomasisinin ve strateji sanatının en muteber belgesidir.

Bu çalışmada, yazıtın metin içi verileri üzerinden Tonyukuk'un uyguladığı asimetrik savaş taktikleri, keşif ve istihbarat faaliyetleri ile Çin, Kırgız ve Türgişlere karşı izlediği diplomatik manevralar akademik bir yaklaşımla analiz edilmektedir. Tonyukuk'un stratejik dehası, sadece meydan savaşlarında değil, psikolojik harp ve lojistik üstünlük sağlama süreçlerinde

de kendini göstermektedir.

1. Giriş ve Tonyukuk'un Stratejik Konumu
VIII. yüzyılın başlarında II. Göktürk Kağanlığı'nın yeniden kurulmasında kilit rol oynayan Tonyukuk, sadece bir devlet adamı değil, aynı zamanda Türk bozkır askeri tarihinin en önemli stratejistlerindendir. Tonyukuk Yazıtı, Bilge Kağan ve Kültiğin kitabelerinden farklı olarak, devletin kurulma ve yükselme süreçlerindeki somut askeri harekatları, istihbarat ağlarını ve diplomatik hesaplaşmaları birinci şahıs ağzından anlatan bir "strateji elkitabı" niteliğindedir (Tekin, 1988).

2. Askeri Stratejiler ve Bozkır Taktikleri
Tonyukuk Yazıtı'nda Türk ordusunun üstün hareket kabiliyetine dayanan vur-kaç (yelme) taktikleri ve düşmanı gafil avlama stratejileri ön plandadır. Bozkır savaş sanatının temel prensibi olan sürat ve araziyi kendi lehine kullanma ilkesi şu ifadelerle vurgulanır:

"Silahlı düşmanı getirdik, başını eğdirdik. Mızraklı düşmanı koşturduk, diz çöktürdük." (Ergin, 2013).

2.1. İleri Karakol ve Keşif Harekatları
Tonyukuk, hiçbir zaman düşmanın üzerine körü körüne yürümemiş; ordunun hareket etmesinden önce mutlaka keşif kolları (yelme) göndermiştir. Kırgız Seferi'nde kar ve tipi altında dağları aşarken uyguladığı strateji, istihbarata dayalı ani baskın prensibinin klasik bir örneğidir:

"Atların göğsüne kadar kar batıyordu. Ormanı geçerek Kırgız ülkesine ulaştık... Geceleyin basarak onları uykuda yakaladık."

3. İstihbarat Faaliyetleri ve Psikolojik Harp
Tonyukuk'un en büyük üstünlüklerinden biri, düşman kamplarındaki hareketliliği çok önceden haber alması ve casusluk faaliyetlerini etkin biçimde kullanmasıdır.

3.1. Casusluk ve Düşman İletişimini Kesme
Yazıtta, Çin ve komşu boyların askeri yığınakları hakkında sürekli bilgi toplandığı belirtilir. Tonyukuk, düşmanın moralini bozmak ve ittifaklarını engellemek için psikolojik harp tekniklerini de ustalıkla uygulamıştır. Düşman ordularının birleşmesini önlemek amacıyla aralarına nifak sokmuş ve onları yanlış istihbaratla oyalayarak kendi istedikleri alana çekmiştir.

4. Diplomatik Taktikler ve İttifak Yönetimi
Tonyukuk dış politikada sabit ve dogmatik bir çizgi izlememiş, tamamen realist (realpolitik) bir yaklaşım benimsemiştir. Çin'in asimilasyon politikalarına (tatlı sözler ve ipekli kumaşlara) karşı milleti uyarırken, gerektiğinde Çin ile dengeli ilişkiler kurmuş, gerektiğinde ise diğer bozkır boylarıyla (Türgişler, Kırgızlar, Dokuz Oğuzlar) koalisyonlar oluşturmuştur.

Tablo: Tonyukuk Dönemi Diplomatik ve Askeri Manevralar

Hedef Kitle / Devlet	Uygulanan Politika / Strateji	Amaç ve Sonuç
Çin (Tang Hanedanlığı)	Kontrollü çatışma ve ticaret dengesi	Çin'in Türk boylarını bölme taktiklerini boşa çıkarmak.
Kırgızlar	Kış şartlarında sürpriz sefer ve gece baskını	Kuzeydeki rakip odakların Göktürk hakimiyetini tanımasını sağlamak.
Türgişler	Diplomatik elçilikler ve ortak cephe	Batı sınırlarını güvence altına almak.
Dokuz Oğuzlar	İsyancı boyların cezalandırılması	Bozkırda merkezi otoritenin ve turenin sarsılmazlığını göstermek.

Tonyukuk Yazıtı, Türk askeri düşüncesinin ve devlet aklının en rasyonel metinlerinden biridir. Tonyukuk'un uyguladığı istihbarat öncelikli harekat tarzı, araziye uyum sağlayan esnek savaş taktikleri ve çıkara dayalı esnek diplomasi anlayışı, Göktürklerin kısa sürede yeniden küresel bir güç haline gelmesini sağlamıştır.

Tonyukuk Yazıtı'nda Çin Kültürel Asimilasyonu ve Türk Kimliğini Koruma Stratejileri:

Göktürk Kağanlığı'nın kurucu akıl mimarı ve başveziri Bilge Tonyukuk tarafından diktirilen Tonyukuk Yazıtı, yalnızca askeri ve diplomatik başarıların değil, aynı zamanda erken dönem

Türk milli kimliğinin ve kültürel bağımsızlık şuurunun en güçlü manifestosudur. Bu çalışmada, yazıtın metin içi verileri ve akademik literatür ışığında Tang Hanedanlığı'nın Türk toplumu üzerindeki yumuşak güç (soft power) unsurları, ipeğe ve zengin hediyelere dayalı asimilasyon politikaları ile bu tehlikelere karşı Tonyukuk ve Bilge Kağan liderliğinde geliştirilen stratejik koruma refleksleri analitik bir düzlemde incelenmektedir.

1. Giriş ve Çin'in Kültürel Emperyalizm Politikası

VIII. yüzyılın başlarında II. Göktürk Kağanlığı'nın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte, Çin (Tang Hanedanlığı) sadece askeri kuvvetle değil, çok daha tehlikeli bir yöntem olan kültürel asimilasyon ve cazibe politikalarıyla Türkleri etkisi altına almaya çalışmıştır. Çin imparatorları; silah gücüyle yenemedikleri Türkleri, kendi sarayına bağlamak, yerleşik hayata alıştırmak ve Türk boylarının kendine has bozkır yaşam tarzını yok etmek için bilinçli bir strateji izlemiştir (Kafesoğlu, 2014). Tonyukuk Yazıtı, bu sinsi tehlikeyi erken fark eden ve toplumu uoyan ilk stratejik metin olma özelliği taşır.

2. Asimilasyon Araçları:

İpek, Tatlı Söz ve Şehirleşme Tuzağı
Tonyukuk Yazıtı'nda Çin politikasının temel dayanakları çok net bir dille deşifre edilir. Çinliler, Türklerin bağımsızlık duygusunu zayıflatmak için üç temel unsuru kullanmıştır:

Değerli İpekler ve Kumaşlar: Türklerin estetik ve konfor algısına hitap eden zarif kumaşlar.

Tatlı Sözler ve Hediyeler: Siyasi tavizler veriyormuş gibi görünerek Türk beylerini hediyelerle kendine bağlama taktiği.

Şehir Kurma ve Yerleşik Hayat Özendirici Teklifler: Türklerin bozkırdaki hareket kabiliyetini kısıtlayarak onları Çin şehirlerine bağımlı kılma girişimi.

Yazıtta bu tehlike şu çarpıcı ifadelerle dile getirilir:

"Çin bodun sözü tatlı, ipeği yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipekle aldatıp uzak boyları öylece yaklaştırırmış... Oraya yerleştikten sonra kötü bilgelik kurarmış. İyi bilgin kişiyi, iyi cesur kişiyi yürütmez imiş..." (Ergin, 2013).

3. Kültürel Bozulmaya Karşı Alınan Stratejik Önlemler

Tonyukuk, Çin kültürünün cazibesine kapılmanın Türk milletinin sonunu getireceğini, "özün kaybedilmesi" (asimilasyon) durumunda siyasi bağımsızlığın da kalmayacağını savunmuştur. Bu tehlikeye karşı alınan başlıca önlemler şunlardır:

3.1. Bozkır Kimliğinin ve Konar-Göçer Yaşam Tarzının Korunması

Tonyukuk, Türk milletinin gücünün at üstünde olmaktan, çadır kültüründen ve doğayla uyumlu hareket kabiliyetinden geldiğini vurgulamıştır. Çin tarzı surlarla çevrili şehirlerde yaşamanın Türkleri zayıflatacağını ve esarete mahkum edeceğini belirtmiştir:
"Türk bodun, Çinli olursun! Çin'in katında (yanında) kalırsan, hep mahvolursun!"

3.2. Siyasi Bağımsızlık ve "İl" Bilincinin Zinde Tutulması

Kültürel yozlaşmanın önüne geçmenin ilk şartının siyasi bağımsızlık (il) olduğu ilkesi benimsenmiştir. Çin'in sunduğu geçici maddi zenginlikler yerine, özgür bozkır hayatının zorlukları ama onuru tercih edilmiştir. Tablo: Çin'in Asimilasyon Politikaları ve Tonyukuk'un Karşı Stratejileri

Çin'in Asimilasyon Yöntemi	Hedeflenen Amaç	Tonyukuk'un Geliştirdiği Karşı Strateji
Tatlı Söz ve İpek Hediyeler	Türk beylerinin gözünü boyamak ve rehavet yaratmak	"İpek yumuşaktır ama tuzaktır" bilinciyle milleti uyarmak
Çin Sarayına Bağlama	Hanedan üyelerini Çinlileştirmek ve boyları bölmek	Bağımsız Ötüken merkezli siyasi otoriteyi tahkim etmek
Yerleşik Hayat Propagandası	Göçebe askerî dinamizmi yok etmek	Bozkırın hareket kabiliyetini ve savaşçı karakterini korumak

Tonyukuk Yazıtı, sadece askeri zaferlerin günlüğü değil, aynı zamanda erken dönem Türk sosyolojisinin ve milli kimlik savunmasının şaheseridir. Tonyukuk, Çin kültürünün yumuşak güç unsurlarına karşı gösterdiği dirençle, Türk milletinin asimile olmadan tarih sahnesinde kalmasını sağlayan en önemli stratejik akıl olmuştur.

Orhun Abideleri'nde Kağanların Halkına Hesap Vermesi, Hata Kabul Etmesi ve Eleştiri Kültürü: Akademik Bir Analiz

Orhun Abideleri (Kültiğin, Bilge Kağan ve Tonyukuk kitabeleri), yalnızca askeri başarıların ve zaferlerin kutlandığı anıtsal metinler değil; aynı zamanda Türk kağanlarının halkına karşı sorumluluklarını açıkça dile getirdiği, hatalarını itiraf ettiği ve öz eleştiri yaptığı eşsiz siyasi manifestolardır. Bu çalışmada, yazıtların metin içi verileri ve akademik literatür eşliğinde erken dönem Türk devlet felsefesindeki hesap verebilirlik, liderlik etiği, halk-kağan ilişkisi ve öz eleştiri kültürü analitik bir perspektifle incelenmektedir.

1. Giriş ve Siyasi Liderlikte Hesap Verebilirlik
Dünya siyaset tarihinde İlk Çağ ve Orta Çağ monarşilerinin genel karakteristiği, hükümdarların mutlak iktidara sahip olması ve tebaaya karşı hesap vermeme ("ilahi hak" veya "mutlak yetki") prensibi üzerine kuruludur. Ancak Türk devlet geleneğinde, kağanın meşruiyeti (Kut anlayışı ve Töre) milletin refahına ve rızasına bağlanmıştır. Orhun Abideleri, Bilge Kağan'ın kendi hatalarını, yanılmalarını ve milletinin çektiği sıkıntıların sorumluluğunu üstlendiği tarihi itiraflarla doludur (Ergin, 2013).

2. Bilge Kağan'ın Pişmanlık Demeçleri ve Öz Eleştiri Kültürü
Bilge Kağan Yazıtı'nda kağan, halkına hitap ederken kusursuz bir lider portresi çizmek yerine, geçmişte yaptığı stratejik hataları ve milletini aldattığı anları açık bir dille eleştirir. Özellikle Çin'in tatlı sözlerine ve ipekli kumaşlarına aldanarak halkını yerleşik hayata ve Çin etkisine yönlendirmesinin getirdiği felaketleri şu sözlerle itiraf eder:

"Türk bodun, sözümü iyi dinle! 'Çin ülkesinde oturursan zengin olursun, ipek kumaşları bol bol alırsın' derlerdi. Kötü kişiler bu sözlere kanıp oraya gittiniz... Oraya varınca mahvoldunuz. Tanrı buyurduğu için, öz kutum var olduğu için kağan oturdum." (Ergin, 2013).

Bu ifadeler, Türk kağanlık anlayışında liderin hatadan dönme erdemine (öz eleştiri) sahip olduğunu ve milleti karşısında sorumluluk taşıdığını gösteren en somut kanıttır.

3. Lider-Halk Bütünleşmesi ve "Hesap Verme" Mekanizması
Orhun Yazıtları'nda kağan ile bodun (millet) arasındaki ilişki efendi-köle ilişkisi değil, karşılıklı görev ve sorumluluklar zinciridir. Bilge Kağan, milleti açlıktan kurtarmak ve devleti yeniden kurmak için gece uyumadığını, gündüz oturmadığını belirtirken adeta halkına hesap vermektedir:

"Türk bodun için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kültiğin ile, iki şad ile kazanabildiğimce kazandım... Ölecek bodunumu tiriltirdim (dirilttim), besledim."

Tablo: Orhun Abideleri'nde Liderlik ve Sorumluluk Anlayışı

Liderlik Unsuru	Geleneksel Monarşi Anlayışı	Orhun Abideleri'ndeki Türk Kağanlık Anlayışı
Hata Kabul Etme	Hükümdar hata yapmaz (Kral hata yapmaz ilkesi)	Kağanın yanıldığını ve halkını yanlış yönlendirdiğini açıkça itiraf etmesi
Hesap Verme	Tebaaya hesap verilmez	Kağanın yaptıklarını ve yapamadıklarını halkına (kilabete) rapor etmesi
Milletin Durumu	Halk hükümdarın malıdır	Milletin varlığı devletin varlık şartıdır; kağan millet için vardır

Orhun Abideleri, Türk siyaset düşüncesinde iktidarın sınırsız olmadığını, aksine töreye ve halkın refahına bağlı olduğunu gösteren demokratik ve etik köklere işaret eder. Kağan-

ların halkına hesap vermesi, hatalarını açıkça itiraf etmesi ve öz eleştiri kültürü, Türk devlet geleneğinin rasyonel ve olgun karakterinin en üstün göstergesidir.

İlk Çağ Türk Toplumlarında Boylar Federasyonu (Bodun) Sistemi, Boy Beylerinin Rolü ve Merkezi Otorite İlişkileri

İlk Çağ ve Erken Orta Çağ bozkır Türk devletlerinde siyasi ve sosyal yapının ana omurgasını Boylar Federasyonu (Bodun) teşkil etmektedir. Bozkırın zorlu coğrafi şartlarında askeri güvenlik ile ekonomik sürdürülebilirliği sağlamak amacıyla şekillenen bu sistem, boyların kendi iç dinamiklerinde özerk, dış ilişkiler ve askeri organizasyonda ise merkezi otoriteye (Kağan'a) bağlı olduğu konfedere bir yönetim modelidir. Bu çalışmada, Türk sosyal piramidinin basamakları, boy beylerinin (aksaçlılar/aksakallılar) idari, hukuki ve askeri fonksiyonları ile Kağan ve Kurultay zemininde şekillenen merkezi otorite dengesi akademik literatür ışığında analiz edilmektedir.

1- **Bozkır Toplumunun Sosyo-Politik Örgütlenme Hiyerarşisi**

Türk toplum yapısı, kan bağına, soy dayanışmasına ve ortak otlak/yayla kullanımı esasına dayanan kademeli bir konfederasyon modelidir (Kafesoğlu, 2014; Golden, 2017). Toplumsal piramidin alt birimlerinden en üst idari organa doğru sıralanışı şu şekildedir:

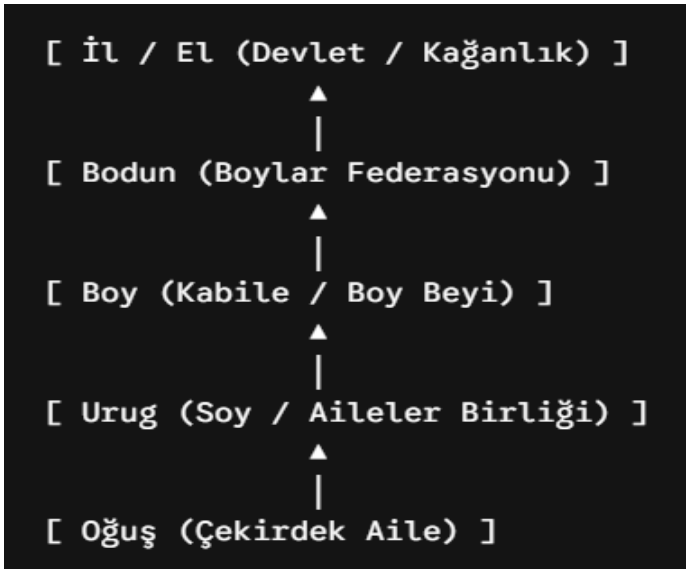
Oğuş (Aile): Toplumun en küçük biyolojik ve ekonomik birimi.

Urug (Soy / Aileler Birliği): Ortak atadan türediğine inanılan ailelerin birleşimi.

Boy (Kabile / Sop): Belirli bir bölgede yaşayan, kendi iç düzeni ve ordusu olan, boy beyi tarafından yönetilen ana sosyal birim.

Bodun (Boylar Federasyonu / Millet): Boyların bir araya gelmesiyle oluşan, siyasi-askeri entegrasyonu tamamlamış topluluk.

İl / El (Devlet): Hakan veya Kağan önderliğinde birleşmiş, bağımsızlığını ilan etmiş en yüksek siyasi yapı.

2. Boylar Federasyonu (Bodun) Sisteminin İşleyiş Esasları

"Bodun" tabiri, etimolojik olarak boy kelimesinin çoğulu (boy-un) olup boyların bir federasyon çatısı altında toplanmasını ifade eder. Sistem, çift katmanlı bir yönetim esnekliğine sahiptir:

İç Özerklik: Her boy; kendi otlağına (yurt), kendi damgasına, kendi askeri birliğine ve boy beyine sahiptir. Günlük hukuki uyuşmazlıklar ve sürü yönetimi boyun kendi geleneğine göre çözülür.

Dış Bağımlılık ve Ortak Savunma: Dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı veya ortak fetih/yağma seferlerinde boylar Kağan'ın sancağı altında birleşir.

Federasyonun sürekliliği, boylar arasındaki dengeye bağlıdır. Eğer merkezi otorite zayıflarsa veya Kağan töre dışına çıkarsa, boylar konfederasyondan ayrılma veya başka bir boyun etrafında birleşme hakkını (ayrılma/isyan hakkı) saklı tutar.

3. Boy Beylerinin Sosyo-Politik ve Askeri Rolleri

Boy Beyi, boyun siyasi temsilcisi, ordu komutanı ve mülki yöneticisidir. Karizmaları, cömertlikleri ve askeri yetenekleriyle öne çıkan bey ailelerinden seçilirler.

3.1. İdari ve Ekonomik Sorumluluklar

Otlak ve Yurt Tahsisi: Boy üyelerinin kışlak ve yaylak alanlarını düzenler, otlak kavgalarını önler.

Töre Yürütücülüğü: Boy içi anlaşmazlıklarda adalet dağıtır.

Sosyal Dayanışma: Yoksul boy üyelerinin gözetilmesi, sürü kayıplarında yardımlaşmanın (şölen ve yağma kültürü) organize edilmesi.

3.2. Askeri ve Diplomatik Sorumluluklar
Hükümdarın savaşa çağırması (ok salma) durumunda, boyun eli silah tutan erkeklerini yetiştirip kendi sancağı altında Kağan ordusuna sevk etmek.

Diğer boylarla evlilikler veya ittifaklar kurarak boyun siyasi nüfuzunu artırmak.

4. Merkezi Otorite (Kağan) ile Boy Beyleri Arasındaki Hassas Denge
Merkezi otorite ile boylar arasındaki ilişki, tek taraflı bir tahakküm ilişkisi değil; karşılıklı bağımlılık ve güç dengesi esasına dayanır (Ögel, 2001).

4.1. Kurultay (Toy) Zemininde Temsil
Boy beyleri, devletin yasama ve danışma organı olan Kurultay'ın doğal üyeleridir (Tarkanlar, Beyler). Kurultay'da:

Yeni kağanın seçimi veya meşruiyetinin onaylanması,

Töre kurallarının güncellenmesi veya tashihi,

Savaş ve barış kararları alınması boy beylerinin rızasıyla gerçekleşir.

4.2. Otorite Çatışması ve İsyana Yönelim
Kağan, boyların askeri gücüne muhtaçken; boylar da dış tehditlerden korunmak için Kağan'ın birleştirici gücüne muhtaçtır. Ancak Kağan'ın yetkilerini aşması, boyların otlaklarına haksız müdahalede bulunması veya savaşlarda başarısız olarak Kutunu kaybettiği düşüncesinin yayılması durumunda boylar isyan etmiştir. Orhun Abideleri'nde Dokuz Oğuz, Karluk ve Basmıl boylarının Göktürk Kağanlığı'na karşı çıkardığı isyanlar bu güç dengesinin bozulmasının sonucudur.

Tablo: Merkezi Otorite ve Boylar Arasındaki Görev Dağılımı

İdari / Sosyal Alan	Merkezi Otorite (Kağan / Devlet)	Yerel Otorite (Boy Beyi / Bodun)
Egemenlik & Meşruiyet	Tengri'den alınan Kut yetkisi, İkili Teşkilat merkezi	Boy birliği ve beyin karizmatik otoritesi
Hukuk (Töre)	Tüm il kapsamındaki ana töre hükümleri, ağır suçlar	Boy içi anlaşmazlıklar ve örfi uygulamalar
Askeri Yapı	Ordu komutanlığı (Kağan / Yabgu), stratejik planlama	Boy milislerinin toplanması ve sevk edilmesi
Ekonomi	Dış ticaret, İpek Yolu kontrolü, vergi toplama	Hayvancılık, otlak paylaşımı, boy içi dayanışma

İlk Çağ Türk devletlerinde Boylar Federasyonu (Bodun) sistemi, bozkırın esnek ve dinamik koşullarına mükemmel uyum sağlamış bir yönetsel yapıdır. Boy beyleri, halkın yerel haklarını koruyan ve merkezi otoriteyi dengeleyen bir unsur işlevi görürken; Kağan da boyları ortak bir idel etrafında birleştiren üst iradeyi temsil etmiştir. Bu hassas denge korunduğu sürece imparatorluklar yükselmiş, dengenin bozulması durumunda ise konfederasyon çözülerek yeni boy ittifaklarının önünü açmıştır.

İlk Çağ Türk Devletlerinde İkili Teşkilat (Doğu-Batı Yönetimi) Sistemi, Yabgu'nun Statüsü ve Merkezi Kağanlıkla İlişkileri

İlk Çağ ve Erken Orta Çağ bozkır Türk devletlerinin idari yapılanmasında coğrafi genişlik, nüfus hareketliliği ve boylar arası dengeleri gözetmek amacıyla İkili Teşkilat (Sağ-Sol / Doğu-Batı yönetimi) sistemi benimsenmiştir. Bu model; devletin merkezinde ana kağanın (Doğu kanadı) bulunması, batı veya tali kanatların ise hanedan üyeleri (tigin/yabgu) tarafından yönetilmesi esasına dayanan federatif bir idari yapıdır. Bu çalışmada, İkili Teşkilat'ın kozmolojik temelleri, Yabgu unvanının hukuki ve siyasi

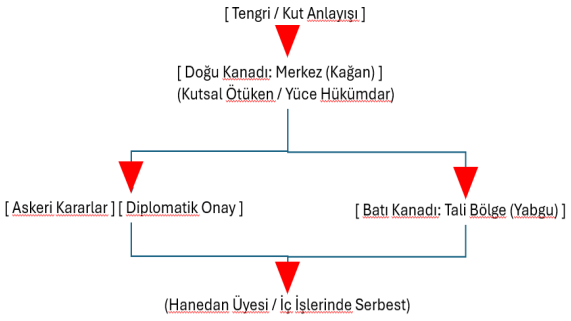
statüsü, merkezi kağanlık ile ilişkilerdeki hassas dengeler ile bu sistemin devletlerin hem genişlemesindeki başarı faktörü hem de zaman zaman dağılmalarındaki iç çatışma kaynağı oluşu akademik bir perspektifle incelenmektedir.

1. Giriş: İkili Teşkilat Sisteminin Doğuşu ve Mantığı
Geniş bozkır coğrafyasında kurulan Hun, Göktürk ve Uygur gibi Türk imparatorlukları, tek merkezden tüm sınırları doğrudan yönetmenin idari ve lojistik zorluklarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bozkır ekosisteminin göçebe karakteri, hızlı karar almayı ve uç bölgelerin güvenliğini sağlamak için yerel özerklik barındıran fakat merkeze bağlı bir mekanizmayı zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda geliştirilen İkili Teşkilat, devleti iki ana idari ve coğrafi bölgeye ayıran, hanedan içi kan bağına dayanan federal bir yönetim felsefesidir (Kafesoğlu, 2014; Golden, 2017).

2. İkili Teşkilatın İşleyiş Esasları ve Kozmolojik Temelleri
Türk kozmolojisinde yönler simgesel ve siyasi anlamlar taşır. İkili Teşkilat bu kozmolojik hiyerarşiye göre yapılandırılmıştır:

Doğu Kanadı (Merkez / Güneşin Doğduğu Yön): Kutsal kabul edilen yön doğu olduğundan, devletin asıl kurucusu ve başkanı olan Kağan (Hakan) burada otururdu. Ötüken gibi merkezi kutsal topraklar Doğu kanadına dahildi. Askeri ve siyasi kararların nihai mercii burasıydı.

Batı Kanadı (Tali Kanat): Genellikle kağanın kardeşi veya hanedanın kıdemli bir üyesi tarafından Yabgu unvanıyla yönetilirdi. Batı kanadı, iç işlerinde tam bağımsız ve kendi ordusuna sahipken; dış politikada ve egemenlik sembollerinde (bağlılık, kağanın adını hutbede/parada anma veya kurultaya katılım) Doğu'daki merkezi kağanlığa bağlıydı.

3. Yabgu'nun Siyasi Statüsü ve Yetki Alanları
Yabgu unvanı, Türk devlet teşkilatında kağandan sonra gelen en yüksek ikinci siyasi ve askeri makamdır. Yabgu'nun statüsü şu unsurlarla tanımlanır:

Hanedan Mensubiyeti: Yabgu olabilmek için mutlaka hanedan kanından (kut sahibi soy) olmak şarttır. Genellikle kağanın kardeşi (veliaht statüsünde) veya amcası bu makama getirilirdi.

Geniş Özerklik: Batı kanadındaki boyları yönetmek, vergi toplamak, kendi askeri birliklerini komuta etmek ve komşu devletlerle (Bizans, Sasani, Çin vb.) sınır ilişkileri yürütmek Yabgu'nun yetki alanındaydı.

Kut ve Egemenlik Sınırı: Yabgu kendi bölgesinde hükümdar gibi hareket etse de, adına resmi olarak bağımsızlık simgesi basma veya en yüksek siyasi otoriteyi sorgulama yetkisine sahip değildir; meşruiyetini merkezdeki Kağan'ın onayından alırdı.

4. Merkezi Kağanlık ile Yabgu Arasındaki İlişkiler ve Çatışma Dinamikleri
İkili Teşkilat sistemi, devletin kısa sürede genişlemesini sağlayan muazzam bir idari avantaj sunarken, aynı zamanda merkezi otoritenin zayıfladığı dönemlerde ciddi devlet krizlerine yol açmıştır.

4.1. İş Birliği ve Stratejik Faydalar
Hızlı Reaksiyon: Batı sınırlarında veya uzak coğrafyalarda çıkan isyanlara ya da dış tehditlere merkezin talimatını beklemeksizin anında müdahale edilmesini sağlardı.

İpek Yolu Kontrolü: Göktürkler döneminde İstemi Yabgu'nun Batı kanadını yönetmesi, İpek Yolu'nun kontrolünü ve Bizans-Sasani diplomatik dengelerini ustalıkla yönetmesine zemin hazırlamıştır.

4.2. Yapısal Riskler ve Ayrılıkçı Eğilimler
Sistemin en büyük zayıflığı, Batı kanadındaki Yabgu'nun zamanla gücünü artırarak merkezi kağanlığa boyun eğmek istememesi ve veraset kavgalarıdır. Özellikle İstemi Yabgu'nun ellerindeki askeri ve ekonomik gücün artması, ilerleyen süreçte Göktürk Kağanlığı'nın Doğu ve Batı olarak iki ayrı siyasi yapıya bölünmesine yol açmıştır.

Tablo: İkili Teşkilat Yapısında Doğu (Kağan) ve Batı (Yabgu) Karşılaştırması:

Kriter	Doğu Kanadı (Merkez - Kağan)	Batı Kanadı (Tali - Yabgu)
Coğrafi Konum	Ötüken ve merkez toprakları (Doğu)	(Doğu) Uç bölgeler, steplerin batı uzantıları
Yönetici Unvanı	Kağan / Hakan	Yabgu / Şad
Hukuki Statü	En yüksek egemenlik, yasama ve yürütme merci	Merkeze bağlı, iç işlerinde özerk yönetici
Dış Politika	Genel strateji belirleme, elçi kabulü	Sınırlı diplomatik temas ve sınır güvenliği

İlk Çağ Türk devletlerinde İkili Teşkilat, geniş coğrafyaların yönetilmesinde ve bozkır dinamiklerinin kontrol altında tutulmasında kritik bir rol oynamıştır. Doğu'da merkezi kağanlığın otoritesi ile Batı'da Yabgu'nun sağladığı yerel esneklik, Türk devletlerine genişleme kabiliyeti kazandırmış; ancak hanedan içi iktidar mücadeleleri bu sistemin en büyük risk unsurunu oluşturmuştur.

İlk Çağ Türk Devletlerinde Kurultay (Toy) Mekanizması, Karar Alma Süreçleri ve Protokol Düzeni ("Orun-Üşüş")

Öz
İlk Çağ ve Erken Orta Çağ bozkır Türk devletlerinde siyasi otoritenin meşruiyeti, karar alma mekanizmaları ve toplumsal hiyerarşi Kurultay (Toy) adı verilen meclis yapısı ile "Orun" (yer/makam) ve "Üşüş" (ziyafet/kıdem sıralaması) adı verilen katı protokol kurallarına dayanmaktadır. Bu çalışmada, Kurultayın yasama, danışma ve veraset onaylama yetkileri ile boy beylerinin meclisteki temsil konumu; törensel oturma düzeninin devlet hiyerarşisini ve sosyal barışı korumadaki işlevi akademik literatür eşliğinde detaylı olarak incelenmektedir.

1. Bozkırda Demokrasi ve Kurumlaşma

Türk devlet geleneklerinde mutlak otokrasiden ziyade, istişareye (keşişme/danışma) dayalı bir yönetim kültürü hâkimdir. Kağanın mutlak yetkilerini dengeleyen ve devletin temel siyasi kararlarının alındığı en yüksek meclis Kurultay (diğer adlarıyla Toy veya Kengeş) idi. Kurultay, sadece bir danışma meclisi olmayıp aynı zamanda törenin korunması, yeni kağanın seçilmesi ve savaş/barış gibi hayati kararların onaylandığı kurucu bir organdı (Kafesoğlu, 2014; Ögel, 2001).

2. Kurultayın (Toy) Yapısı, Üyeleri ve Karar Alma Süreçleri

Kurultay, yılın belirli dönemlerinde (özellikle ilkbahar ve sonbaharda kurban törenleri ve boyların buluşma zamanlarında) toplanırdı. Meclisin yapısı ve işleyiş dinamikleri şu unsurlardan oluşur:

2.1. Kurultayın Asli Üyeleri

Kağan (Hakan): Meclisin başkanı ve yürütme erkinin lideri.

Hatun: Kağanın eşi; kurultayda oy hakkına sahip olup elçi kabulünde ve devlet işlerinde kağanın yanında yer alırdı.

Boy Beyleri ve Tiginler: Hanedan üyeleri ve federasyonu oluşturan boyların liderleri.

Buyruklar (Bakanlar) ve Tarkanlar: Devletin idari ve askeri bürokrasisini yürüten üst düzey yöneticiler.

2.2. Kurultayın Temel Görevleri ve Yetkileri

Kağan Seçimi ve Meşruiyet Onayı: Kut sahibi hanedan üyeleri arasından yeni kağanı belirlemek veya onaylamak.

Savaş ve Barış Kararları: Dış politikadaki stratejik hamlelerin ve sefer kararlarının istişare edilmesi.

Töre Değişikliği ve Yargı: Töre kurallarında ihtiyaç duyulan güncellemelerin yapılması ve ağır siyasi suçların (ihanet vb.) yargılanması.

"Kurultay, Türk devlet felsefesinde iradenin tek elde toplanmasını engelleyen, boyların rızasını ve federe yapının birliğini garanti altına alan en önemli denge mekanizmasıdır." (Golden, 2017).

3. Protokol Düzeni:

"Orun" ve "Üşüş" Sistemleri Bozkır toplumlarında sosyal hiyerarşi, devlet teşkilatındaki liyakat, yaş, soy asaleti ve başarıya göre titizlikle düzenlenmiştir. Bu düzen Orun ve Üşüş kavramlarıyla somutlaşır.

3.1. “Orun” (Oturma Yeri ve Makam)

“Orun”, kurultayda, şölenlerde veya devlet meclislerinde kişilerin sosyal statülerine, boylarının büyüklüğüne ve devlet hizmetindeki derecelerine göre oturacakları yerin keskin bir şekilde belirlenmesidir. Kimin hangi sırada oturacağı töre ile sabitti. Orun sırasına uymamak veya başkasının yerine oturmak büyük bir saygısızlık ve töre ihlali sayılardı.

3.2. “Üşüş” (Ziyafet ve Et Dağıtım Protokolü)

“Üşüş”, büyük kurultay şölenlerinde kesilen kurbanların ve etlerin kişilerin hiyerarşik sırasına (orun) göre dağıtılması kuralıdır. Etin hangi kısmının (örneğin baş, sağ omuz, bel vb.) kime verileceği askeri ve siyasi rütbeyi gösterirdi. Bu protokol, boylar arasındaki rekabeti belirli kurallar çerçevesinde barışçıl bir dengede tutmayı amaçlardı.

Kurultay Karar Mekanizması ile Orun-Üşüş Protokolünün Karşılaştırması

Kriter	Kurultay (Toy / Kengeş)	Orun ve Üşüş Sistemi
Niteliği	Yasama, danışma ve yürütme organı	Sosyal hiyerarşi ve protokol düzeni
İşlevi	Devlet politikalarını belirleme, kağan seçimi	Sosyal hiyerarşi ve protokol düzeni
Katılımcılar	Kağan, Hatun, Boy Beyleri, Tarkanlar	Bütün boy üyeleri, rütbeliler ve hanedan mensupları

İlk Çağ Türk devletlerinde Kurultay kurumu ile Orun-Üşüş protokol düzeni, bozkırın dağınık ve dinamik yapısını merkezi bir disiplin altında tutan iki temel yapıtaşıdır. Kurultay, siyasi kararlarda istişare ve rıza kültürünü kurumsallaştırırken; orun ve üşüş kuralları ise toplum içindeki barışı, liyakati ve hiyerarşik uyumu garanti altına almıştır.

Kaynakça

Golden, P. B. (2017). Dünya Tarihinde Türkler (Çev. L. Özşar). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Kafesoğlu, İ. (2014). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ögel, B. (2001). Türk Kültürünün Gelişme Çağları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

İlk Çağ Türk Devletlerinde Veraset Sisteminin Yapısal Sorunları, Taht Mücadeleleri ve Bozkır Kültüründe Kamlık (Şamanizm) ile Kozmoloji: Akademik Bir İnceleme

Öz

İlk Çağ ve Erken Orta Çağ bozkır Türk devletlerinde siyasi istikrarı doğrudan etkileyen iki temel dinamik bulunmaktadır: Bunlardan birincisi ilahi meşruiyet (Kut) ve hanedan içi erkek üyelerin ortak egemenlik hakkına dayanan veraset sistemi ile taht mücadeleleri; ikincisi ise evren tasavvurunu, ruhlar alemini ve doğa ile uyumu şekillendiren Kamlık (Şamanizm) inancı ve kozmolojidir. Bu çalışmada, Türk veraset sisteminin yapısal çelişkileri, boylar arası ittifakların taht kavgalarındaki rolü; Gök Tanrı inancı, yer-sub kültü, kurgan kültürü ve kamların (şamanların) toplumsal işlevleri akademik literatür ışığında detaylı bir şekilde incelenmektedir.

1. Giriş: Bozkırın İki Kutbu (Siyaset ve Kozmoloji)

Bozkır Türk uygarlığında devletin ayakta kalması, maddi alanda askeri güç ve töreye bağlılığa dayanırken; manevi ve kurumsal alanda ise ilahi iradenin tecellisi olan Kut anlayışına ve evrenin kozmik düzenine uyulmasına bağlıydı. Veraset sistemindeki belirsizlikler devletlerin en büyük zayıf noktası (akilles topuğu) olurken, Kamlık ve kozmoloji inancı ise topluma ontolojik bir bütünlük ve psikolojik direnç kazandırmıştır.

2. Veraset Sisteminin Yapısal Sorunları ve Taht Mücadeleleri

2.1. “Kut” Anlayışı ve Verasetin Belirsizliği

Türk devlet felsefesinde egemenlik hakkı belirli bir bireye değil, doğrudan hanedanın kanına (kut) verilmiştir. Tengri tarafından kut verilen hanedan üyelerinin (kağanın oğulları, kardeşleri, amcaları) her birinin taht üzerinde eşit hakkı olduğu inancı hâkimdir. Bu durum, kuralları kesin olarak belirlenmiş bir primogenitur (en büyük çocuğun tahta geçmesi) sisteminin bulunmamasına yol açmıştır.

2.2. Taht Mücadelelerinin Siyasi Sonuçları

Veraset yasasının yazılı olmaması ve “kut”un kimde olduğunun ancak başarıyla kanıtlanabileceği inancı, kağanın ölümü veya zayıflaması

durumunda şiddetli taht kavgalarını kaçınılmaz kılmıştır:

İç Savaşlar ve Bölünme: Hun ve Göktürk kağanlıklarında görüldüğü üzere, taht mücadelesine girişen şehzadeler (tiginler) dış güçlerden (özellikle Çin'den) destek arayabilmiş, bu durum devletlerin zayıflamasına veya Doğu-Batı olarak ikiye bölünmesine yol açmıştır.

Boyların Tavrı: Boy beyleri, taht kavgalarında kendi çıkarlarına en uygun adayı desteklemiş; bu da merkezi otoritenin sık sık el değiştirmesine neden olmuştur.

"Türk veraset sistemi, devlete genişleme ve dinamizm kazandıran hanedan içi liyakat yarışını tetiklerken, aynı zamanda merkezi yapıyı tehdit eden kronik bir bölünme riskini de beraberinde getirmiştir." (Kafesoğlu, 2014; Golden, 2017).

3. Bozkır Kültüründe Kamlık (Şamanizm) İnancı ve Kozmoloji

3.1. Gök Tanrı (Tengri) ve Kozmik Düzen

İlk Çağ Türk inanç sisteminin zirvesinde Gök Tanrı (Tengri) yer alır. Tengri, sıfatı olmayan, evrenin yaratıcısı, mutlak irade ve adalet kaynağıdır. Türk kozmolojisinde evren üç katmandan oluşur:

Gökyüzü (Üst Dünya): Tanrı'nın, ruhların ve kutsal ışıkların mekânı.

Yeryüzü (Orta Dünya): İnsanların, hayvanların ve doğa ruhlarının yaşadığı bozkır coğrafyası.

Yeraltı (Alt Dünya): Karanlık güçlerin, kötülüklerin ve ölümün mekânı (Erlik Han).

3.2. Yer-Sub (Yer-Su) Ruhları ve Atalar Kültü

Bozkır insanı doğayla iç içe yaşadığı için dağlara, nehirlere, ağaçlara ve kaynaklara saygı göstermiştir. Bunlar Yer-Sub ruhları olarak adlandırılır. Ayrıca ölen büyüklerin ruhlarının yaşamaya devam ettiğine ve soyu koruduğuna inanılan Atalar Kültü yaygındır. Ölen kişilerin eşyalarıyla birlikte gömüldüğü mezarlara Kurgan adı verilmiş, yas törenlerine ise Yuğ denilmiştir.

3.3. Kamların (Şamanların) Rolü ve Ritüeller

Din adamı sınıfı yerine doğa ile iletişim kurabilen, ruhlar alemine seyahat edebilen Kam (Şaman) adı verilen ruhani liderler bulunmaktandı. Kamların temel işlevleri şunlardı:

Hastaları şifalandırmak, kötü ruhları kovmak.

Savaş öncesi veya av öncesi gelecekten haber almak, uğur dilemek.

Devlet ritüellerini (kurban törenlerini) yönetmek.

Veraset Krizleri ile Kamlık Kozmolojisinin Karşılaştırması

Kriter	Veraset Sistemi ve Taht Mücadeleleri	Kamlık İnancı ve Kozmoloji
Alan	Siyasi, hukuki ve idari yapı	Dini, felsefi ve psikolojik yapı
Temel Sorun / İlke	"Kut"un paylaşımı ve iktidar mücadelesi	Evrensel denge, Gök Tanrı inancı ve doğa uyumu
Sonuçları	Devletlerin bölünmesi, iç savaşlar ve zayıflama	Toplumsal aidiyet, ruhsal dayanıklılık ve kültürel birlik

İlk Çağ Türk devletlerinde veraset sisteminin belirsizliği, hanedan içi taht kavgalarını tetikleyerek siyasi istikrarsızlığın ve yıkımların baş müsebbibi olmuştur. Buna karşın, Kamlık inancı ve Gök Tanrı merkezli kozmoloji, Türk topluluklarına evreni anlamlandırma, zorlu bozkır koşullarında psikolojik dayanıklılık kazanma ve ortak bir kimlik etrafında kenetlenme gücü vermiştir.

İlk Çağ Türklerinde Kurganlar, Balballar, Ölüm Sonrası Yaşam İnancı ve Hun ile Göktürk Dönemlerinde Veraset Krizleri

Bu araştırmada İlk Çağ bozkır Türk topluluklarında ölüm olgusunun metafizik ve maddi boyutları, kurgan mimarisi, balbalların sembolik işlevi, Gök Tanrı kozmolojisindeki öbür dünya inancı ile Hun ve Göktürk kağanlıklarında devletin siyasi istikrarını sarsan somut veraset krizleri akademik literatür ışığında incelenmektedir. Çalışma, arkeolojik veriler ve yazılı metinler üzerinden ölüm kültürünün toplumsal hafızadaki yerini ve hanedan içi iktidar mücadelelerinin tarihsel sonuçlarını ortaya koymaktadır.

1. Giriş: Bozkırda Ölüm, Ebediyet ve Siyasi

Mukadderat
İlk Çağ Türk dünyasında yaşam ile ölüm kesin çizgilerle ayrılmış iki zıt kutup değil, ruhun başka bir boyuta geçiş evresi olarak görülmüştür. Gök Tanrı inancının ve Kamlık (Şamanizm) kozmolojisinin merkezinde yer alan ölüm sonrası yaşam inancı, maddi kültürde kurgan adı verilen anıtsal mezarların ve balbal taşlarının inşasını tetiklemiştir. Manevi alandaki bu derin geleneksel yapı, siyasi alanda ise hanedanın ortak egemenlik hakkı üzerine kurulan veraset sistemi ile birleştiğinde, imparatorlukların kaderini belirleyen en büyük kriz dinamiklerini doğurmuştur (Kafesoğlu, 2014; Roux, 2006).

2. Kurgan Kültü, Ölü Gömme Adetleri ve Mumyalama
Bozkır aristokrasisinin ve önde gelen kişilerinin gömüldüğü kurganlar, üzeri toprak veya taş yığılarak yapılan anıtsal mezar yapılardır (Ögel, 2001). Pazırık, Noin-Ula ve Issık kurganlarında yapılan arkeolojik kazılar, Türklerin ölümden sonraki yaşama verdikleri önemi somutlaştırmıştır.

2.1. Kurgan Mimarisi ve Ölü Hediyeleri (Aş)
Kurganlar genellikle ahşap odalardan (tomruklar) inşa edilir ve üzerleri kat kat taş ve toprakla örtülerek bir tepecik oluşturulurdu. Türk inanışına göre ölen kişinin öbür dünyadaki yaşamında (Uçmağ) ihtiyaç duyacağı eşyalar kurgana konulurdu:

Savaş aletleri (kılıç, yay, ok kılıfı),

Değerli ziynet eşyaları ve altın/gümüş kaplar,

At takımları ve ölen kişinin binek atlarıyla birlikte kurban edilerek gömülmesi.

2.2. Mumyalama Geleneği
Hunlar ve Göktürkler döneminde asil kişilerin cesetlerinin çürümesini önlemek amacıyla iç organlarının çıkarılarak tahnit edilmesi (mumyalama) yöntemi uygulanmıştır. Çin kaynaklarında Hun kağanlarının ve ileri gelenlerinin cenazelerinin bu şekilde muhafaza edildiği, yas törenlerinin (Yuğ) tamamlanmasının ardından kurgana defnedildiği kaydedilmektedir (Esin, 2003).

3. Balballar: Yaşayan Anıtlar ve Öbür Dünya Tasavvuru
Kurganların önüne veya etrafına dikilen taş heykellere balbal denir. Balballar, batı anlamında birer sanat heykeli değil; ölen kişinin yaşamı boyunca haklı olarak etkisiz hale getirdiği (öldürdüğü) düşmanları simgeleyen sembolik nişanlardır.

3.1. Balbalların Fonksiyonu
Öbür Dünyada Hizmet İnanışı: Türk inancına göre, kişi bu dünyada kaç düşman öldürttüyse, öbür dünyada o kişiler ölenin hizmetkarı veya koruyucusu olarak dirilecekti.

Tarihsel Bellek: Balballar, boyun kahramanlıklarını gelecek nesillere aktaran yazısız anıtlar işlevi görürdü.

4. Hun ve Göktürk Dönemlerinde Veraset Krizleri ve Somut Örnekler
Hanedan üyelerinin her birinin taht üzerinde hak iddia etmesine zemin hazırlayan belirsiz veraset sistemi, Türk devletlerinin en büyük yapısal zaafı olmuştur. Tarihsel kaynaklarda bu krizlerin somut örnekleri şu şekilde incelenebilir:

4.1. Asya Hun İmparatorluğu'nda Taht Mücadeleleri ve Bölünme (MS 48)
Büyük Hun İmparatorluğu'nun kurucusu Mete Han'dan sonra geçen yüzyıllarda veraset kavgaları devleti zayıflatmıştır. MS 48 yılına gelindiğinde, taht kavgaları ve Çin'in böl-yönet politikaları neticesinde Hun Kağanlığı Güney Hunları ve Kuzey Hunları olmak üzere ikiye bölünmüştür.

Somut Dinamik: Hanedan içindeki şehzadelerin (tiginler) Çin desteğini alarak birbirine üstünlük kurmaya çalışması, Türk birliğinin kırılmasına ve bozkır hakimiyetinin zayıflamasına yol açmıştır.

4.2. Göktürk Kağanlığı'nda İşo (İşbara) ve Tapo Kağan Sonrası Krizler
I. Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşundan kısa süre sonra, İstemi Yabgu ve Bumin Kağan soyundan gelenler arasında liderlik mücadelesi baş göstermiştir.

Somut Dinamik: Tapo Kağan'ın ölümünden sonra tahta kimin geçeceği konusunda hanedan üyeleri anlaşamamış; bu durum Çin'in ustaca kullandığı entrikalarla birleşince Göktürk Kağanlığı Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmüştür (582-583). Doğu Göktürkleri bir süre sonra Çin esaretine girerken, Kutluk Kağan (İltéter) önder-

liğinde II. Göktürk (Kutluk) Kağanlığı kurulana kadar yarım asırlık bir esaret dönemi yaşanmıştır.

Veraset Krizleri ile Ölü Gömme Geleneklerinin Karşılaştırması

Karşılaştırma Kriteri	Kurgan ve Balbal Kültürü	Veraset Krizleri ve Taht Mücadeleleri
Alan	Maneviyat, inanç ve maddi kültür	ktidarın devri, liderlik seçimi ve meşruiyet
Toplumsal İşlev	Ölümden sonraki yaşama inanç, atalara saygı	İktidarın devri, liderlik seçimi ve meşruiyet
Sonuçları	Ölümden sonraki yaşama inanç, atalara saygı	İç savaşlar, devletlerin bölünmesi ve yıkılması

İlk Çağ Türklerinde kurganlar ve balballar, ölümün bir son değil, sonsuzluğa geçiş olduğu inancının somut mimari ifadeleridir. Buna karşın, iktidarın hanedan kanındaki tüm erkeklere ortak hak olarak tanındığı veraset sistemi, Hunlar ve Göktürkler döneminde yıkıcı taht kavgalarına ve devletlerin bölünmesine neden olmuştur. Türk bozkır uygarlığı, manevi inançlarındaki güçlü kökler sayesinde kültürel kimliğini korurken, siyasi istikrarını ise veraset krizlerinin yaratığı sarsıntılarla test etmiştir.

aynakça

Esin, E. (2003). İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Golden, P. B. (2017). Dünya Tarihinde Türkler (Çev. L. Özşar). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Kafesoğlu, İ. (2014). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ögel, B. (2001). Türk Kültürünün Gelişme Çağları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Roux, J.-P. (2006). Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl (Çev. A. Kazancıgil, L. Arslan-Kazancıgil). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Togan, Z. V. (1981). Umumî Türk Tarihine Giriş. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Ergin, M. (2013). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (2014). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Tekin, T. (1988). Orhon Yazıtları: Kültigin, Bilge Kağan, Tonyukuk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, M. (2013). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (2014). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Tekin, T. (1988). Orhon Yazıtları: Kültigin, Bilge Kağan, Tonyukuk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Ergin, M. (2013). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (2014). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Tekin, T. (1988). Orhon Yazıtları: Kültigin, Bilge Kağan, Tonyukuk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, M. (2013). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (2014). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Tekin, T. (1988). Orhon Yazıtları: Kültigin, Bilge Kağan, Tonyukuk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Golden, P. B. (2017). Dünya Tarihinde Türkler (Çev. L. Özşar). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Kafesoğlu, İ. (2014). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ögel, B. (2001). Türk Kültürünün Gelişme Çağları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Togan, Z. V. (1981). Umumî Türk Tarihine Giriş. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Golden, P. B. (2017). Dünya Tarihinde Türkler (Çev. L. Özşar). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Kafesoğlu, İ. (2014). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ögel, B. (2001). Türk Kültürünün Gelişme Çağları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Esin, E. (2003). İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Golden, P. B. (2017). Dünya Tarihinde Türkler (Çev. L. Özşar). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Kafesoğlu, İ. (2014). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Roux, J.-P. (2006). Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl (Çev. A. Kazancıgil, L. Arslan-Kazancıgil). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Esin, E. (2003). İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Golden, P. B. (2017). Dünya Tarihinde Türkler (Çev. L. Özşar). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Kafesoğlu, İ. (2014). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ögel, B. (2001). Türk Kültürünün Gelişme Çağları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Roux, J.-P. (2006). Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl (Çev. A. Kazancıgil, L. Arslan-Kazancıgil). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.